

UOT 338.43

Afiq Cavanşir oğlu NƏSİBOV
AKU-nun baş müəllimi, i.f.d.
E-mail: afig.nesibov84@mail.ru

AQRAR-SƏNAYE KOMPLEKSİNDƏ BİZNESİN DAVAMLI İNKİŞAFININ TƏMİN EDİLMƏSİNİN RƏQABƏT AMİLİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycanın aqrar-sənaye müəssisələrində rəqabətqabiliyyətliliyin təmin olunması problemlərini tədqiq edərək onun təkmilləşdirilməsi üzrə nəzəri-praktiki tövsiyələr hazırlamaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası – sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, səbəb-nəticə metodları istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti aqrar sahə müəssisələrinin investisiya, innovativ inkişaf, mülkiyyət münasibətlərinin transformasiyası, kreditləşmə, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı, kooperativ və inteqrasiya əlaqələrinin inkişafı və s. məsələlərin həllində vasitə kimi istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri – aqrar sahənin rəqabətqabiliyyətliliyini müəyyən edən amillər üzə çıxarılaraq konseptual-nəzəri baxımdan şərh edilmiş, ölkə iqtisadiyyatının aqrar sektorunda biznesin inkişafının əsas istiqamətləri hazırlanmış və praktiki həyata keçirilməsi tövsiyə edilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – aqrar sektorun rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən əsas amillər müəyyən edilərək təhlil olunmuş, ölkə iqtisadiyyatının aqrar sektorunda biznesin inkişafının əsas istiqamətləri ilə bağlı elmi cəhətdən əsaslandırılmış müvafiq təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: *aqrar-sənaye kompleksi, rəqabət qabiliyyəti, biznesin davamlı inkişafı, kiçik və orta müəssisələr.*

Giriş

Aqrar-sənaye kompleksi müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyi rəqabətli bazarda mənfəətlə idarə etmək qabiliyyətidir. Əsas fondların planlı şəkildə yenilənməsi və dövriyyə vəsaitlərinin doldurulması üçün o, lazım olan qədər gəlirlidir.

Reallıq ondan ibarətdir ki, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin maliyyə vəziyyəti son dərəcə qeyri-sabitdir, büdcə vəsaitləri və bank sektorunun imkanları məhduddur. Bu şəraitdə yalnız uğurlu emal müəssisələri investisiya resurslarını formalaşdırma bilər. Ona görə də bu gün sahənin rəqabət qabiliyyəti bütün texnoloji zəncirin - kənd təsərrüfatı xammalının istehsalından tutmuş keyfiyyətli məhsulun satışına qədərki işi ilə qiymətləndirilməlidir.

Hətta ən inkişaf etmiş ölkələr belə potensial olaraq istehsal edə bildikləri bütün məhsul çeşidləri üzrə effektiv rəqabətə nail olmaq məqsədi güdmürlər. Prioritet yalnız iqtisadiyyatın dünya bazarında rəqabət üstünlükləri əldə etmək üçün real şəraitə malik sektorlarına verilir. Sahənin rəqabət qabiliyyətinin idarə edilməsi sahəsində optimal qərarların qəbul edilməsi onun artırılması üçün amillərin müəyyən edilməsini və onların optimal birləşməsinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyətlik amillərinin təhlili sahəsində tədqiqatların praktiki əhəmiyyəti onun dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol, aqrar-sənaye kompleksinin vəziyyətinə, kənd yerlərinin inkişafına mühüm təsiri və ölkədəki sosial vəziyyət ilə bağlıdır.

Aqrar sahədə rəqabətqabiliyyətlik amillərinin formalaşmasının elmi-konseptual əsasları

Müəyyən edilmişdir ki, müasir iqtisadi ədəbiyyatda kənd təsərrüfatının rəqabətqabiliyyətlik amillərinin təsnifatına vahid yanaşma mövcud deyildir ki, bu da onların sektorların rəqabətqabiliyyətliliyinə təsirinin müxtəlif, dəyişən gücü və nisbəti ilə bağlıdır və onların inkişafı və sahə xüsusiyyətlərinə görə rəqabət üstünlüklərinin prioritetinin dəyişməsi ilə əlaqədar olan sahədən asılıdır.

Müasir dövrdə müəssisələrdə, o cümlədən aqrar-ərzaq və emal sənayesi müəssisələrində rəqabət qabiliyyətinin müxtəlif aspektləri yerli alimlərdən İ.Aliyevin [1], B.X.Ataşovun [2], E.A.Quliyevin [4, 5] və N.C. Qafarovun [3] monoqrafiyalarında xüsusi olaraq araşdırılmışdır.

V.D.Qonçarov və A.İ.Noviçenko mezol səviyyəsində formalaşan aşağıdakı amilləri fərqləndirir: istehsal olunan məhsulların xüsusiyyətləri, texnoloji prosesin xüsusiyyətləri, ərzaq qiymətlərinin formalaşmasının sənaye xüsusiyyətləri [6, s. 20-28].

T.İ. Lenskaya aqrar sektorun rəqabət qabiliyyətini şərtləndirən altı əsas amil qrupunu müəyyən edir: kənd təsərrüfatı strategiyası və siyasəti; ümummilli iqtisadi tədbirlər; aqrar-sənaye kompleksinin hüquqi şərtləri və qanunvericiliklə tənzimlənməsi; kənd təsərrüfatı müəssisələrinin öz tədbirləri; istehsal və marketing fəaliyyətinin səmərəliliyini təmin edən amilləri; artan rəqabət qabiliyyətini təmin edən idarəetmənin sosial-iqtisadi nəticələri [7, s. 87].

Regional kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətini nəzərə alan K.R.Saubanov onun artırılmasının əlverişli torpaq-iqlim şəraiti, yüksək ixtisaslı kadrların və kifayət qədər əmək resurslarının olması, əldə edilən heyvandarlıq və bitkiçilik məhsullarının kənd təsərrüfatı təşkilatlarında emal dərinliyi, investisiyalar kimi amillərə innovativ texnologiyaların cəlb edilməsi və maddi-texniki bazanın müasirləşdirilməsi, yüksək mexanizasiya səviyyəsi və sosial-istehsalat infrastrukturu, habelə resursa qənaət edən texnologiyaların tətbiqinə xüsusi diqqət yetirir. [8, s. 38-53].

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunda rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən ən mühüm amillərin tədqiqi

Rəqabət üstünlüklərinin müəyyən edilməsi və Azərbaycan kənd təsərrüfatının mövcud resurs potensialının müqayisəsi üçün fundamental əsas kimi M.Porter tərəfindən “milli romb” konsepsiyasına əsaslanaraq, biz bu sahənin rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən ən mühüm amilləri müəyyən etdik. [9, s. 205-254].

Istehsal amilləri. Kənd təsərrüfatında torpaq, təbii mənşəli istehsal vasitələri, təbii-iqlim şəraiti, su, istilik və s. kimi amillər digər sahələrə nisbətən daha vacibdir. Bu əsas amillərin (istehsalçıdan kənar) bir-biri ilə əlaqəli sahələr qrupu tərəfindən yaradılan yeni texnologiyaların tətbiqinə (yəni onların inkişafına istehsalçılar birbaşa təsir göstərə bilər) təsiri getdikcə azalır. Elmi-texniki tərəqqini istehsal amillərinin mövcudluğunun dəyişməsi hesab edən bəzi tədqiqatçılar milli texnoloji bazanı istehsal amillərinə aid edirlər.

Bununla belə, biz texnologiyayı rəqabət üstünlüyünün müstəqil müəyyən edicisi kimi fərqləndirməyə imkan verən aşağıdakı fərqli xüsusiyyətlərini müəyyən etdik:

- o, istifadə olunan resurslar, istehsal prosesi və məhsulların buraxılışı arasında əlaqəni müəyyən edir. Eyni zamanda, tətbiq olunan amillərin məcmusu nəinki müxtəlif sənaye sahələrində, həm də eyni məhsulların istehsalında əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir;

- müxtəlif resursların fokusuna və qiymət proporsiyalarına uyğun olaraq milli əsasda inkişaf edir, verilmiş milli iqtisadiyyat və hətta verilmiş coğrafi ərazi üçün ən səmərəli faktor proporsiyalarını formalaşdırmağa çalışır.

Texnologiyanın seçimi müəyyən amillərin dəyərini dəyişə bilər; istehsal olunan məhsulun keyfiyyət xüsusiyyətlərini müəyyən edir və nəticədə qiymət parametrlərinə və tələbin strukturuna təsir göstərir. Keyfiyyət və rəqabət qabiliyyətinin, demək olar ki, 80%-i istehsal sferasında, yəni məhsulun xassələrinin texnoloji formalaşdırılması prosesində yaranır və nəticədə o, istehlak dəyəri əldə edir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının yekunlaşdırılması, qablaşdırılması, saxlanması və s. prosesində keyfiyyətin yalnız 20%-dən bir qədər çoxu yaradılır;

- o, iqtisadi inkişaf səviyyəsi aşağı olan ölkələrə köçməyə meyillidir.

Tələb parametrləri. Onlar istehlakçıların kənd təsərrüfatı xammalının və ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə olan tələbkarlığından, tələbatın elastikliyindən, milli istehlak ənənələrindən və tələbi, ölçüsünü və dinamikasını xarakterizə edən digər parametrlərdən asılıdır. Kifayət qədər tutumlu milli bazarın olması kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün əhəmiyyətli rəqabət üstünlüyüdür. Bununla belə, başqa bir fikir də var ki, ona görə daxili bazarda məhdud tələbat istehsalçıları mümkün qədər tez qlobal inkişaf strategiyasına keçməyə, məhsullarını ixrac etməyə məcbur edir. Kənd təsərrüfatı

bazarında tələbin səviyyəsinə dövlət əhəmiyyətli təsir göstərir: dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş qiymətə əvvəlcədən müəyyən edilmiş məhsul həcmələrinə tələb istehsalçıları dəstəkləmək yollarından biridir.

Strategiya, struktur və rəqabət. Rəqabət strategiyası müəssisələrin ən yaxşı və dayanıqlı uzunmüddətli maliyyə vəziyyətini təmin edən rəqabət üstünlüklərinin əldə edilməsinə, habelə bazarda güclü mövqə qazanmasına yönəldilməlidir. Eyni zamanda, N.V.Kireenkonun fikrincə, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının xarici bazarlara effektiv təbliği üçün marketing siyasətinin strateji istiqamətlərinin işlənilməsi və həyata keçirilməsində kompleks yanaşmadan istifadə etməklə yerli istehsalçıların rəqabətqabiliyyətli mövqeyini gücləndirmək lazımdır [10, s. 31].

Əgər tədarükçülərin və istehlakçıların inhisarçı və oliqopolist rəqabətini nəzərə almadan kənd təsərrüfatının bazar strukturunu mücərrəd şəkildə nəzərdən keçirsək, onda ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin istehsal həcmi sənayenin istehsal həcmi ilə müqayisədə əhəmiyyətsizdir. Müasir iqtisadi şəraitdə inkişaf etmiş ölkələrin aqrar sektorunda konsolidasiya tendensiyası müşahidə olunur: iri müəssisələrin payı artır, kiçik və kiçik təsərrüfatların payı və ümumi sayı isə azalır. İstehsalın həcmi, torpaq sahələrinin cəlb edilməsi, işçilərin sayı, ümumi satış gəlirləri, mənfəət normaları da iri istehsal vahidlərinin xeyrinə dəyişir. İri kənd təsərrüfatı birləşmələri maddi, əmək və maliyyə resurslarının geniş miqyasda cəmlənməsi səbəbindən idarəetmənin bazar şərtlərinə daha yaxşı uyğunlaşır. Onlar kənd təsərrüfatı məhsullarının lazımi çeşidini və yüksək rəqabət qabiliyyətini təmin etməyə, respublikaya hazır ərzaq məhsullarının idxalına davamlı müqavimət göstərməyə qadirdirlər. Beləliklə, kənd təsərrüfatı sistemi vasitəsilə kiçik istehsaldan orta və iri istehsala tədricən keçid kənd təsərrüfatı məhsullarının və bütövlükdə sənayenin rəqabət qabiliyyətinin artmasına kömək edir.

Sahədə səmərəli rəqabət mühiti və rəqabət məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi və maya dəyərinin aşağı salınması, istehsalda yeniliklərin tətbiqi və bazara yeni məhsulların çıxarılması üçün stimuldur. Əgər ölkədə rəqabət mühiti yoxdursa və strategiyalar rəqabətli mühitdə fəaliyyətə yönəlməyibsə, rəqabət üstünlüyünün yaranmasına ümid etmək mümkün deyil [5].

Əlaqədar və dəstəkləyici sahələr. Bu və ya digər sənayedə uğur əldə etmək daha asandır, ölkədə təchizat sənayesi nə qədər rəqabətə davamlıdırsa, onların təmərküzləşməsi bir o qədər aşağıdır. Bu, təchizatçılar tərəfindən qiymət təzyiqinin dərəcəsini azaldır, alıcı sənayesində yaranan tələblərə uyğun olaraq materialların, komponentlərin və s.-nin keyfiyyət xüsusiyyətlərinin inkişafı üçün stimulyer mexanizmi yaradır. Milli istehsalçıların xarici ticarətdə aparıcı mövqeləri, D. Yu. Xamçukova görə, bu, eyni sahənin bir hissəsi olan texnoloji cəhətdən əlaqəli müəssisələrin bütöv bir qrupunun inkişafının nəticəsidir [11]. Əlaqədar sahə qruplarını müəyyən etmək üçün M. Porter “klaster” anlayışını təqdim edir [3]. Klasterlərin formalaşması prosesində sənayelər rəqabət üstünlüklərini qorumaq və gücləndirmək imkanı əldə edirlər.

Kənd təsərrüfatında rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinə əlaqəli sahələrdən aşağıdakı məhsul növləri əsas təsir göstərir: yeni məhsuldar bitki sortları, yüksək məhsuldar və etibarlı məhsulların səmərəli sistemləri, adaptiv gübrə və bitki mühafizəsi sistemləri, heyvanların və quşların yeni cinsləri, baytarlıq dərmanları, kənd təsərrüfatı elminin nailiyyətləri və s.

Müəyyən etdik ki, sahənin rəqabətqabiliyyətliliyinin müəyyən edici amilləri kənd təsərrüfatında istehsal olunan məhsulların keyfiyyəti və rəqabətqabiliyyətliliyidir ki, bu da onun xüsusi təbiəti ilə bağlıdır və aşağıdakılarda özünü göstərir:

- böyük konteynerlər və saxlama yerləri tələb edən və nəticədə artan xərclərə səbəb olan böyük həcmə malikdir;

- bioloji mənsəlidir, bu, zəif qorunmanı əvvəlcədən müəyyənləşdirir və təcili yükləmə, çatdırılma, boşaltma və emal tələb edir və tez-tez artan xərclərlə əlaqəli olan xüsusi soyuducu avadanlıqların mövcudluğunu nəzərdə tutur. Keyfiyyət nəzarət və sahə standartlarına uyğun saxlanması da baha başa gəlir;

- keyfiyyət hava şəraitindən asılı olaraq illər və fəsillər üzrə dəyişir; kənd təsərrüfatı istehsalçıları bazara təklif olunan məhsulların həcminə və keyfiyyətinə tam nəzarət edə və idarə edə bilmir-

lər: ən pis təbii-iqlim şəraitində məhsulun gözlənilən miqdarı azalır, keyfiyyəti və bazarda rəqabət qabiliyyəti aşağı düşür, daha yaxşı şəraitdə rəqabət üstünlükləri yaranır [12, s. 36-42; 9].

V.G.Qusakovun araşdırmasına görə, yüksək keyfiyyətli məhsullar ilkin olaraq istehlak xassələrinin artan qiymətləndirilməsindən ibarət əlavə dəyər ehtiva edir; istehlakçının məhsullara inamını yaradır və üstünlüklü seçim və prioritet satışı təmin edir; istehsal xərclərini tez bir zamanda qaytarmağa və tələb olunan mənfəəti əldə etməyə imkan verir; sürətlə xarici bazarlara çıxır, sərbəst rəqabətə tab gətirərək sabit istehlak və satış işlərini tutur [14].

Ümumi amillər sisteminə M.Porter “şans” və “hökumət”i də daxil etdi ki, onların təsiri sənayenin rəqabət qabiliyyətini gücləndirə və ya zəiflədə bilər.

Təsadüfi hadisələr. Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın gözlənilməz dəyişikliklərə ən çox məruz qalan sahəsidir. Bu baxımdan, kənd təsərrüfatı sənayesinin inkişafındakı mövcud tendensiya bütün növ riskləri minimuma endirmək istəyidir ki, bu da bitkiçilik və heyvandarlıq istehsalı üçün müasir texnologiyaların tətbiqi ilə mümkündür və bu, sənayenin asılılığını azaltmağa imkan verir. təbii və iqlim şəraiti üzrə; məhsul çatışmazlığı və bitkilərin və heyvanların tələf olması risklərinin sığortası, istehsal olunan məhsullar üzrə forvard və fyuçers müqavilələri və s.

Hökumət siyasəti. Bazar iqtisadiyyatında kommersion müəssisəsinin rəqabət qabiliyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması ilə onun məhv olması, iflas etməsi və ya yeni texnologiyalara və investisiyalara əsaslanan əhəmiyyətli transformasiyası qaçılmazdır. Eyni zamanda, aqrar-sənaye kompleksinin rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsi, demək olar ki, həmişə milli istehsalçıların dəstəklənməsi və inkişafı üçün dövlət müdaxiləsinin artmasına səbəb olur. V.G.Qusakov qeyd edir ki, əsas səbəb ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi zərurəti ilə müəyyən edilən kənd təsərrüfatı sektorunun xüsusiyyətlərində yadır [15].

Dövlət dəstəyi tədbirləri kənd təsərrüfatı məhsullarının, xammalın və ərzaq məhsullarının rəqabət qabiliyyətinə aşağıdakılar vasitəsilə təsir göstərir:

- istehsal xərclərinin bir hissəsinin ödənilməsi (vergi və faiz dərəcələrinin diferensiallaşdırılması yolu ilə istehsal xərclərinin kompensasiyası, vergi və kredit güzəştlərinin tətbiqi, istehsalın və ixracın subsidiyalaşdırılması);
- malların keyfiyyətinin yüksəldilməsi (standartlar və spesifikasiyalar, beynəlxalq standartlar əsasında keyfiyyətin idarə edilməsi);
- qiymətlərin və gəlirlərin tənzimlənməsi (istehsal vasitələri və kənd təsərrüfatı məhsulları üçün indikativ, ipoteka, məqsədli, zəmanətli, həddi qiymətlərin formalaşması mexanizmi);
- istehsal olunan məhsullara tələbatın genişləndirilməsi proqramları (ixraca dövlət subsidiyaları və inzibati yardım, ölkə daxilində ərzaq yardımı proqramları, “Sülh üçün ərzaq” və s.);
- gömrük-tarif siyasətinin, kvotanın və ixrac-idxal əməliyyatlarının lisenziyalaşdırılmasının tənzimlənməsi [16].

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının aqrar sektorunda biznesin inkişafının əsas istiqamətləri

Kənd təsərrüfatı aqrar-sənaye kompleksinin əsas həlqəsidir.

Son 10-15 ildə Azərbaycan Respublikasının aqrar sənayesinin, xüsusən də kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafına sərmayə kifayət qədər fəal şəkildə həyata keçirilmişdir ki, bu da sahənin istehsal-texniki potensialının yenilənməsinə, vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına kömək etmişdir. Bu, digər amillərlə birlikdə kənd təsərrüfatının inkişafının əsas istehsal göstəricilərinin (kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının və ümumi məhsuldarlığının artması, heyvandarlıq və heyvandarlıq məhsuldarlığının artması, adambaşına taxıl, ət və süd istehsalı) artımını təmin etmişdir. Bunun nəticəsidir ki, öz istehsalı hesabına nəinki əhalinin əsas ərzaq məhsullarına olan tələbatı tam ödənilir, həm də aqro-ərzaq məhsulları böyük həcmdə xaricə ixrac edilir və bunun hesabına ölkənin qızıl-valyuta ehtiyatları doldurulur. Lakin adambaşına ət, süd və kartof kimi məhsulların istehsalına görə Azərbaycan dünya liderlərindən birinə çevrilməli olduğu halda, bu istiqamətdə problemlər yaşanmaqda davam edir.

Bununla yanaşı, bütün əsas növ bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının, habelə sənaye emalı

nəticəsində əldə edilən hazır ərzaq məhsullarının istehsalı və satışının səmərəliliyi aşağı səviyyədə qalmaqda davam edir. Odur ki, aqro-ərzaq məhsulları istehsalının rəqabət qabiliyyətini artırmaq məqsədilə iri aqrobiznes subyektləri üçün effektiv biznes modelləri formalaşdırmaq, xarici təcrübəyə əsaslanaraq, bu sahədə daxili kənd təsərrüfatının gələcək tərəqqisinin təmin edilməsində mühüm rol oynaya bilən kiçik və orta müəssisələrin inkişafı zəruridir.

Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının aqrar sektorunda biznesin inkişafının aşağıdakı əsas istiqamətləri hazırlanmış və praktiki həyata keçirilməsi tövsiyə edilmişdir.

Dövlət dəstəyi sahəsində:

- kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsinin bütün sistemini təkmilləşdirmək üçün kənd təsərrüfatı istehsalçılarında hər hektar üçün ödənişlərdən istifadəni nəzərdə tutan “əlaqəsiz” dəstəyin göstərilməsi;

- əhalinin sosial müdafiəsiz və aztəminatlı təbəqələrinə daxili ərzaq yardımının tətbiqi;

- kənd təsərrüfatı sığortası və gəlirlərin təhlükəsizliyi proqramlarının hazırlanması;

- ən pis təbii və iqlim şəraitində olan əmtəə istehsalçılarında birbaşa ödənişlər.

Aqrar-sənaye kompleksinin kreditləşdirilməsi sahəsində:

- məhsulun maya dəyərinin tədricən aşağı salınması, aqrar-sənaye kompleksinin bütün sahələrinin səmərəliliyinin artırılması;

- güzəştli kreditləşmə təcrübəsinin davam etdirilməsi. Eyni zamanda, güzəştli kredit resursları ilk növbədə aqrar-sənaye istehsalının inkişafı üzrə dövlət məqsədli proqramlarının həyata keçirilməsinə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün maddi-texniki resursların əldə edilməsinə, investisiya və innovasiya fəaliyyətinə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarına və Hökumətin qərarlarına uyğun olaraq aqrar-sənaye kompleksinin digər sahələrinə yönəldilməlidir;

- maddi və enerji resurslarının qiymətinin daim artması nəticəsində aqrar-sənaye kompleksində yaranan kredit öhdəliklərinin qismən silinməsi (ən problemlili olanlardan) və ya 5-10 il müddətinə möhlət verilməsi, sonra isə onların hissə-hissə ödənilməsi;

- aqrar-sənaye kompleksinin müxtəlif sahələrinin inkişaf proqramlarının maliyyələşdirilməsi üçün hüquqi və fiziki şəxslərdən resursların cəlb edilməsinə kömək edən əlavə maliyyə forma və üsullarından (bankın borc öhdəliklərinin (veksellərin və istiqrazların) buraxılması) istifadə edilməsi;

- əhalidən vəsaitlərin cəlb edilməsi və onların orta və uzunmüddətli resurslara çevrilməsi, o cümlədən kredit kooperativləri və ittifaqları vasitəsilə;

- iri kənd təsərrüfatı texnikası istehsalçılarının iştirakı ilə bankın törəmə müəssisələri kimi ixtisaslaşmış lizinq şirkətlərinin yaradılması;

- kəndin aqrar-sənaye istehsalı və sosial infrastrukturunu subyektlərinə ipoteka kreditləşməsi üzrə ixtisaslaşdırılmış bölmələrin təşkili.

İnvestisiya sahəsində:

- iqtisadi və / və ya qeyri-iqtisadi fayda əldə etmək üçün konkret layihələrin hərtərəfli qiymətləndirilməsindən sonra kənd təsərrüfatı istehsalına məqsədli investisiyanın həyata keçirilməsi;

- dövlət və biznesin resurslarını birləşdirərək investisiya fəaliyyətindən əldə olunan risklərin və gəlirlərin bölüşdürülməsini təmin edən investisiyaların idarə edilməsi vasitəsi kimi dünya təcrübəsində özünü doğrultmuş dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığının inkişafı;

- dolayı (iqtisadi) metodların birbaşa (inzibati) üzərində üstünlüyü, yəni amortizasiya, vergi və digər siyasət üsullarından aktiv istifadə.

Innovativ inkişaf sahəsində:

- ayrı-ayrı regionlarda yerli büdcələrin formalaşdırılması potensialı nəzərə alınmaqla aqrar-sənaye kompleksinin innovativ inkişafına dövlət dəstəyinin respublika büdcəsindən fərqləndirilməsi;

- layihənin uğurla həyata keçirilməsindən sonra sahibkarlıq subyektinə sonradan maliyyə imtiyazlarının verilməsi ilə rəqabət əsasında ən potensial effektiv yeniliklərin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi;

- aqrar-sənaye kompleksinin innovativ inkişafı məqsədilə yığılma və təşkilatın investisiya resurslarına çevrilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi;

- aqrar-sənaye kompleksinin innovativ inkişafı üzrə regional mərkəzin, proqram təminatı və universitet kompleksinin, aqrutexnoparkın, elmi, maliyyə və aqrar-sənaye qruplarının, bankın qaytarılmasının təminatçısı qismində zəmanət (sığorta) fondunun yaradılması; kənd təsərrüfatı təşkilatlarına iri investisiya layihələri üçün verilən kreditlər.

Mülkiyyət münasibətlərinin transformasiyası sahəsində:

- mülkiyyət sahəsində normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi və onun sonrakı sabitliyi;
- özəlləşdirmə prosedurlarının şəffaflığı və hər mərhələdə dövlətin tam nəzarəti;
- bazar korporativ strukturlarının (holdinqlər, aqrəkombinatlar) formalaşdırılması;
- 2030-cu ilə qədər olan dövr üçün dövlət əmlakının idarə edilməsi konsepsiyasının qəbul edilməsi, bu konsepsiyada dövlət əmlakının sərəncamına verilməsi və özəlləşdirilməsi məsələlərinin həlli prinsiplərini və yanaşmalarını müəyyən edir;

- özəlləşdirməyə çıxarılan likvid müəssisələrin siyahısı əsasında onun şərtləri, əmlakın satışı şərtləri, yeni mülkiyyətçi və dövlət tərəfindən üzərinə götürdüyü öhdəliklər, obyektlərin bazar qiyməti məcburi göstərilməklə sistemli özəlləşdirmə;

- qlobal fond bazarında Azərbaycanun ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı müəssisələrinin pilot IPO layihələrinin həyata keçirilməsi, bu məsələdə lazımi təcrübənin inkişafı;

- uğurlu səmərəli işin nəticələrinə görə ən azı 25% + 1 məbləğində dövlət səhm paketinin ən fəal və uğurlu yerli menecerlərin mülkiyyətinə verilməsi;

- özəlləşdirmə və dövlət əmlakının idarə edilməsi məsələlərində bu məsələlər üzrə səmərəli texniki yardım almaq məqsədilə beynəlxalq maliyyə və iqtisadi təşkilatlarla qarşılıqlı fəaliyyət.

Torpaq münasibətləri sahəsində:

- torpaq vergisinin formalaşdırılması üçün metodoloji əsas kimi münbitliyin, texnoloji xassələrin, yerləşmənin, habelə müvafiq torpaqdan istifadənin torpaq rentasının ayrılmaz göstəriciləri əsasında kadastr dəyərindən istifadə edir;

- kommertiya kənd təsərrüfatı istehsalı üçün 100 hektaradək olan torpaq sahələrinə hüquqi şəxsin xüsusi mülkiyyətinin yaradılmasını qanunla nəzərdə tutsun;

- kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların dövrüyyədən çıxarılması üçün qoruyucu qiymətlərin tətbiqini, sənaye müəssisələrinin səmərəsiz istifadə etdiyi sahələrə görə vergilərin artırılmasını təmin etsinlər.

Kiçik və orta sahibkarlığın (bundan sonra KOM) inkişafı sahəsində:

- cəmiyyətin, biznesin və dövlətin maraqlarını nəzərə almaqla KOS sektorunun hüquqi tənzimlənməsinin daha da təkmilləşdirilməsi;

- KOM-lar və iri biznes arasında tərəfdaşlığın və əməkdaşlığın inkişafı;

- KOS sahəsində münasibətləri tənzimləyən qanunvericiliyin, o cümlədən əmək qanunvericiliyinin müəyyənlik dərəcəsinin artırılması, mübahisəli məsələlərin vahid şərhinin təmin edilməsi;

- KOM-ların inkişafı üçün digər yaxın ölkələr ilə uyğunlaşdırılmış mühitin formalaşdırılması;

- dövlət orqanlarının fəaliyyətində diqqətin yoxlamalardan monitoring və məsləhətə keçirilməsi, inzibati vergi prosedurlarının sadələşdirilməsi;

- maliyyə resurslarının əlçatanlığının artırılması, dövlət əmlakının icarəyə verilməsi və satışı yolu ilə KOS-ların kredit-maliyyə mexanizmlərinin və əmlak dəstəyi tədbirlərinin işlənib hazırlanması;

- respublikanın regionlarında kiçik və orta sahibkarlığa dəstək infrastrukturunun genişləndirilməsi (dəstək mərkəzləri, kiçik biznes inkubatorları, texnoparklar və s.);

- KOM-lar üçün kütləvi sahibkarlıq və ekoloji maarifləndirmənin inkişafı;

- təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə həddindən artıq və əsassız dövlət müdaxiləsinin aradan qaldırılması;

- innovasiyaların stimullaşdırılması, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, “yaşıl” enerji, səmərəli və informasiya texnologiyalarının tətbiqi;

- KOS subyektlərinin assosiasiyalar və innovasiya şəbəkələrinə inteqrasiyası;
- kredit resurslarının mövcudluğunun təmin edilməsi, uzunmüddətli, ortamüddətli və qısamüddətli kreditlər üzrə faiz dərəcəsinin subsidiyalaşdırılması;
- torpağın orta kadastr balı ilə təmin edilməsi, bitişik torpaq istifadələrindən əlavə torpaqların ayrılması imkanı;
- qeyri-ənənəvi sənaye sahələrinin inkişafı, yeni fəaliyyət sahələri, o cümlədən aqroekoturizm, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı və s.

Kooperativ və inteqrasiya əlaqələrinin inkişafı sahəsində:

- dövlətin iştirakı ilə yaradılan holdinqlər üçün idarəetmə şirkətlərinin seçilməsi və ya yaradılması meyarlarının, qaydalarının və şərtlərinin müəyyən edilməsi;
- kəndli (fermer) müəssisələrinin vahid holdinq strukturlarına cəlb edilməsi qaydasının müəyyən edilməsi;
- vergiləri, rüsumları (rüsumları), respublika və yerli büdcələrə digər icbari ödənişləri, o cümlədən dövlət məqsədli ödənişləri ödədikdən sonra onların sərəncamında qalan holdinq iştirakçılarının mənfəətindən (dövlətin iştirakı ilə) ayırmalar hesabına mərkəzləşdirilmiş fondun formalaşdırılması; büdcə vəsaitləri, habelə dövlət büdcədən kənar fondları azı 5 faiz məbləğində.

Əmək ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin artırılması, əmək motivasiyası sahəsində:

- kənd təsərrüfatı biznesinin inkişafı məqsədilə sahibkarlıq təşəbbüsünün artırılmasına və sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına yönəlmiş kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- kənd təsərrüfatı istehsalı sahəsində təcrübəsi olan, lazımi ixtisaslara malik və kənd təsərrüfatı biznesinin təşkili və aparılması üçün başlanğıc kapitalı olan təşəbbüskar vətəndaşların stimullaşdırılması;
- iqtisadiyyatın aqrar sektorunun inkişafı üçün prioritet istiqamətlərə uyğun gələn peşə və ixtisaslar üzrə kadrlara tələbatın müəyyən edilməsi və əhalinin rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə əmək bazarının monitorinqinin və proqnozlaşdırılmasının təşkili yolu ilə əhalinin məşğulluğunun tənzimlənməsi;
- kənd təsərrüfatı kadrlarının əlaqələndirilmiş şəkildə hazırlanması, onlara olan ehtiyacın proqnozlaşdırılması və birgə layihələrin həyata keçirilməsi üzrə məsləhətləşmələr vasitəsilə təhsil müəssisələri, potensial işəgötürənlər və tədqiqat mərkəzləri arasında əlaqə mexanizminin formalaşdırılması;
- kənd təsərrüfatı kadrlarının həvəsləndirilməsi, xüsusən də əməyinin ödənilməsi ilə bağlı məsələlərin təkmilləşdirilməsi;
- kəndə əmək ehtiyatlarının cəlb edilməsi və kəndin demoqrafik potensialının artırılması məqsədilə kəndin sosial infrastrukturunun daha da yaxşılaşdırılması və təkmilləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı əməyinin nüfuzunun artırılması.

Milli ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində:

- əhalinin aktiv və sağlam həyat tərzi üçün zəruri olan həcmdə və çeşiddə təhlükəsiz və yüksək keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə fiziki və iqtisadi əlçatanlığın əldə edilmiş səviyyəsinin saxlanılması;
- daxili ərzaq bazarının yüksək keyfiyyətli yerli istehsal olunan ərzaq məhsulları ilə (sağlam qida və üzvi qida məhsullarının payının 20%-ə qədər artırılması ilə) dolğunlaşdırılmasına şərait yaradılması, ərzaq məhsullarının təhlükəsizliyinin və keyfiyyətinin təmin edilməsi;
- ərzaq təhlükəsizliyinə təhdidlərin effektiv proqnozlaşdırılması və proqnozlaşdırılması, kənd təsərrüfatı xammalının və ərzaq məhsullarının strateji ehtiyatlarının formalaşdırılması yolu ilə onların mənfə təsirlərinin minimuma endirilməsi;
- aqrar sənayenin potensialından istifadənin optimallaşdırılması, resurs sərfiyyatı rejimi ilə tullantısız və ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi yolu ilə yerli istehsalçıların daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artırılması;
- Azərbaycan Respublikasının səmərəli ərzaq təhlükəsizliyi sistemi və əhalinin qidalanması və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində strategiyası ilə dünya iqtisadiyyatının subyekti ki-

mi imicinin formalaşdırılması.

Kənd təsərrüfatı sahəsində xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində:

- maliyyə dəstəyi, vergi sistemi, qiymətqoyma, sığorta və digər tədbirləri təkmilləşdirməklə ixracın, əsasən yüksək əlavə dəyərə malik məhsulların stimullaşdırılması;

- yerli məhsulların keyfiyyətinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi: baytarlıq, fitosanitariya və sanitariya-gigiyenik rejimə riayət edilməsi; məhsulların beynəlxalq tələblər səviyyəsində istehsalını təmin edən texnoloji reqlamentlər sisteminin və yerli istehsal standartlarının tətbiqi;

- informasiya-analitik marketing mərkəzlərinin, birgə müəssisələrin, istehsal-ticarət korporasiyalarının və bazar infrastrukturunun digər elementlərinin yaradılması yolu ilə məhsulların xarici bazarlara çıxarılması sisteminin təkmilləşdirilməsi;

- kənd təsərrüfatı və emal sənayesində idxalı əvəz edən sənaye sahələrinin və istehsal komplekslərinin inkişafı.

Nəticə

Beləliklə, aqrar sektorun rəqabət qabiliyyətini səkkiz qrupa ayırdığımız bir çox amillər müəyyən edilir: istehsal amilləri; texnologiyalar; strategiya, struktur və rəqabət; tələb parametrləri; məhsulların keyfiyyəti və rəqabət qabiliyyəti; əlaqəli və köməkçi sahələr; təsadüfi hadisələr; hökumət siyasəti. Hər bir amilin ayrı-ayrılıqda əhəmiyyətinə baxmayaraq, onların hamısı birlikdə bazar sabitliyi ilə xarakterizə olunan prinsiplər olaraq yeni kənd təsərrüfatı keyfiyyətini formalaşdırmağa çağırılır.

Hesab edirik ki, yuxarıda göstərilən tövsiyələr Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının aqrar sektorunda biznesin davamlı inkişafını təmin edəcək və şərait yaradacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev, İ. Aqrar sahənin modernləşməsi və rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunması problemləri / İ.Aliyev, İ.Soltanlı, – Bakı: “Avropa” nəşriyyatı, –2017, –428 s.
2. Ataşov, B.X. “Ərzaq təhlükəsizliyinin aktual problemləri” / B.X.Ataşov –Bakı: “Elm”, –2011, –180 s.
3. Qafarov, N.C. Aqrar istehlak bazarının formalaşması və inkişafının iqtisadi problemləri. Monoqrafiya. Bakı, 2023. “Kooperasiya” nəşriyyatı, – 323 s.;
4. Quliyev, E.A. Kooperasiya hərəkəti: təkamülü, mövcud durumu və inkişaf meyilləri. Monoqrafiya / E.A.Quliyeva, B.X.Ataşov, E.B.Ələkbərov. – Bakı: Kooperasiya, – 2021, – 344 s.
5. Quliyev, E.A. Qlobal ərzaq təhlükəsizliyi: reallıqlar, çağırışlar və perspektivlər. –Bakı, –2018. “Kooperasiya” nəşriyyatı, –480 s.;
6. Гончаров, В.Д. Методические аспекты анализа конкурентоспособности перерабатывающих предприятий / В.Д. Гончаров, А.И. Новиченко. – М.: ООО “НИПКЦ Восход-А”, 2006. – 49 с.
7. Ленская, Т.И. Организационно-экономические факторы повышения конкурентоспособности продукции АПК: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / Т.И. Ленская. – Минск, 2013. – 152 с.
8. Саубанов, К.Р. Конкурентоспособность регионального сельского хозяйства в Приволжском федеральном округе: дис.... канд. экон. наук: 08.00.05 / К.Р. Саубанов. – Казань, 2010. – 176 с.
9. Портер, М. Конкуренция / М. Портер; пер. с англ. – М.: Издательский дом “Вильямс”, 2005. – 608 с.
10. Киреенко, Н.В. Система сбыта продукции АПК на основе маркетингового подхода: теория, методология, практика: в 2 ч. / Н.В. Киреенко; под ред. В.Г. Гусакова. – Минск: Ин-т систем. исслед. в АПК НАН Беларуси, 2015. – Ч. 2. – 173 с.

11. Хамчуков, Д.Ю. Конкурентоспособность отраслевого уровня: актуальность, содержание, особенности, факторы / Д.Ю. Хамчуков // Белорус. экономика: анализ, прогноз, регулирование. – 2002. – №12. – с. 36–41.
12. Ильина, З.М. Конкурентоспособность продукции и продовольственная безопасность. Теоретические и практические аспекты / З.М. Ильина, Н.Н. Батова. – Минск: Ин-т систем. исслед. в АПК НАН Беларуси, 2010. – 120 с.
13. Батова, Н.Н. Конкурентная среда агропродовольственного рынка: сущность и особенности формирования / Н.Н. Батова // Аграр. экономика. – 2015. – № 10. – с. 26–31.
14. Гусаков, В.Г. Точка опоры для экономического рычага: как добиться конкурентоспособности, самокупаемости и самофинансирования национального АПК / В.Г. Гусаков // Белорус. нива. – 2013. – 23 апр. – №73. – с.6.
15. Гусаков, В.Г. Концептуальные подходы по формированию интеграционного поля продовольственной конкурентоспособности в условиях функционирования единого экономического пространства стран ТС / В.Г. Гусаков // Изв. НАН Беларуси. Сер. аграр. наук. – 2012. – №4. – с. 23–36.
16. Калиев, Г. Повышение конкурентоспособности сельскохозяйственной продукции и продовольствия в Казахстане: избр. тр.: в 3 т. / Г. Калиев, Г. Никитина. – Алматы, 2008. – Т. 3. – с. 9–62.

Афиг Джаванишир оглы Насибов
Старший преподаватель Азербайджанского
Университета Кооперации, к.э.н.
Электронная почта: afig.nesibov84@mail.ru

Конкурентный фактор обеспечения устойчивого развития бизнеса в агропромышленном комплексе

Резюме

Цель исследования – заключается в изучении проблем обеспечения конкурентоспособности агропромышленных предприятий Азербайджана и подготовке теоретических и практических рекомендаций по ее совершенствованию.

Методология исследования – применялись системный подход, терапевтический анализ, логическое обобщение, причинно-следственные методы.

Прикладная значимость исследования – направлено на инвестиции аграрных предприятий, инновации, трансформацию отношений населения, кредитование, развитие мелких и средних собственников, развитие кооперативов и установок и др. можно использовать как средство решения проблем.

Результаты исследования – выявлены и осмыслены с концептуально-теоретической точки зрения факторы, определяющие конкурентоспособность аграрного сектора, разработаны основные направления развития бизнеса в аграрном секторе экономики страны и рекомендованы к практической реализации.

Оригинальность и научная новизна исследований - выявлены и проанализированы основные факторы, определяющие конкурентоспособность аграрного сектора, сделаны научно обоснованные предложения относительно основных направлений развития бизнеса в аграрном секторе экономики страны.

Ключевые слова: *агропромышленный комплекс, конкуренция, устойчивое развитие бизнеса, малые и средние предприятия.*

Afig Javanshir Nasibov
Senior Lecturer, Azerbaijan University of Cooperation
E-mail: afig.nesibov84@mail.ru

Competitive factor in ensuring sustainable business development in the agro-industrial complex

Summary

The purpose of the study is to study the problems of ensuring the competitiveness of agro-industrial enterprises in Azerbaijan and prepare theoretical and practical recommendations for its improvement.

Research methodology - a systematic approach, therapeutic analysis, logical generalization, causal methods were used.

Applied significance of the research - it is aimed at the investment of agricultural enterprises, innovation, the transformation of population relations, lending, the development of small and medium-sized owners, the development of cooperatives and installations, etc. can be used as a means of solving problems.

The results of the study - the factors that determine the competitiveness of the agricultural sector have been identified and comprehended from a conceptual and theoretical point of view, the main directions for business development in the agricultural sector of the country's economy have been developed and recommended for practical implementation.

Originality and scientific novelty of research - the main factors determining the competitiveness of the agricultural sector are identified and analyzed, scientifically sound proposals are made regarding the main directions of business development in the agricultural sector of the country's economy.

Key words: *agro-industrial complex, competition, sustainable business development, small and medium enterprises.*